

археологія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/007-030>

УДК (UDC) 569.1 (091) (477) «18/19» : 001 (091)

THE FORMATION AND DISAPPEARANCE OF THE FIRST PALEOZOOLOGICAL TERMINOLOGY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE PALEOZOOLOGY OF MAMMALS DISCIPLINE AT THE END OF THE 19 – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY IN UKRAINE

Alina Stupak*

Abstract

The purpose of this work is to highlight the history of the emergence and demonstrate examples of the first Ukrainian-language palaeozoological terminology in the publications of palaeozoologists of the late 19th and the first half of the 20th centuries. To provide the historical context of the emergence of palaeozoological studies in Ukraine, as well as to describe folk beliefs and attitudes towards animal fossils. To describe the causes and consequences of the disappearance of the first Ukrainian-language palaeozoological terminology.

The research methodology is based on an analysis of early scientific publications from the mid-19th to the first half of the 20th century to describe the first Ukrainian-language palaeozoological terminology.

Scientific novelty: for the first time, the history of the emergence of Ukrainian-language palaeozoological terminology related to the study of mammals is presented. Based on publications from the late 19th and early 20th centuries, the study describes ancient Ukrainian vernacular names for mammals, as well as the names of their anatomical elements, which are no longer in use today. The study raises the topic of the general development of palaeozoological studies in Ukraine in the late 19th and first half of the 20th centuries. The disappearance of ancient terminology during the completion of the policy of indigenisation and language reform in 1933. The fate of scientists who used the first Ukrainian-language palaeozoological terminology in the context of the repressive system of the Soviet Union is briefly mentioned.

Conclusions: Despite unfavourable conditions, when Ukrainian lands were divided between two empires, Ukrainian-language scientific terminology in the natural sciences, including palaeozoology, emerged in the mid-19th century. Basic, frequently used terms, zoonyms and animal anatomical parts already existed in the Ukrainian language at that time. They reflected popular ideas about the characteristics of the appearance or lifestyle of a particular species. Several

* PhD, research fellow of the National Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Paleontological Department, Kyiv, Ukraine. E-mail: a.v.stupak1992@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5178-498X>

Ukrainian scientists set themselves the task of collecting them and introducing them into scientific circulation, starting in the mid-19th century. These attempts are recorded in scientific articles or dictionaries, which aim to provide readers with Ukrainian equivalents of Russian or German terms. A large number of these works emerged on the basis of the Ukrainian revolution of 1917 and favourable conditions against the backdrop of the policy of indigenisation. Most of the Ukrainian-language palaeozoological terminology fell out of scientific use due to the language reform of 1933. As a result of its implementation, we now have modern scientific terminology, including palaeozoological terminology. This reform aimed to artificially bring the Ukrainian and Russian languages closer together. The language reform resulted in the formation of new terms similar to their Russian counterparts. This study is important for understanding Russia's colonial influence on the scientific community in the last century.

Keywords: history of science, history of archaeozoology, archaeology, theriology, palaeozoology of mammals, decolonisation studies

ФОРМУВАННЯ ТА ЗНИКНЕННЯ ПЕРШОЇ ПАЛЕОЗООЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У СВІТЛІ РОЗВИТКУ ПАЛЕОЗООЛОГІЇ ССАВЦІВ НАПРИКІНЦІ 19 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 20 СТ. В УКРАЇНІ

Аліна Ступак*

Анотація

Мета статті – висвітлення історії появи та демонстрація прикладів давньої україномовної палеозоологічної термінології у працях вчених-палеозоологів кінця 19 – першої половини 20 століття. Подати історичний контекст виникнення палеозоологічних студій в Україні, а також розповісти про народні уявлення та ставлення до викопних решток тварин. Розповісти про причини і наслідки зникнення першої україномовної палеозоологічної термінології.

Методологія дослідження спирається на аналіз давніх наукових публікацій середини 19 століття – першої половини 20 століття на предмет першої україномовної палеозоологічної термінології.

Наукова новизна: вперше подана історія виникнення україномовної палеозоологічної термінології, що стосується вивчення ссавців. На матеріалах публікацій межі 19–20 століть описані давні україномовні вернакулярні назви ссавців, а також назви їхніх анатомічних елементів, які на сьогодні вийшли з ужитку. Піднята тема загального розвитку палеозоологічних студій в Україні наприкінці 19 – першої половини 20 століття. Зникнення давньої термінології в ході завершення політики коренізації та мовної реформи 1933 року. Коротко згадана доля вчених, які послуговувалися першою україномовною палеозоологічною термінологією в контексті репресивної системи Радянського Союзу.

Висновки: Попри несприятливі умови у вигляді перебування України у складі імперій,

* PhD, наукова співробітниця Національного науково-природничого музею Національної Академії наук України, відділ палеонтології, Київ, Україна. E-mail: a.v.stupak1992@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5178-498X>

україномовна природнича, в тому числі і палеозоологічна, наукова термінологія виникла в середині 19 століття. Базові, часто вживані терміни, назви тварин і поняття вже існували в українській мові на той час. Вони відображали народні уявлення про особливості зовнішнього вигляду або способу життя того чи іншого виду. Зібрати їх і залучити до наукового обігу ставили собі за завдання низка українських вчених, починаючи від середини 19 століття. Ці спроби зафіксовані у наукових статтях або словниках, які мали на меті подати читачу україномовні відповідники російськомовних чи німецькомовних термінів.

Велика кількість цих праць виникла на підґрунті української революції 1917 року та сприятливих умов на фоні політики коренізації. Більша частина україномовної палеозоологічної термінології вийшла з наукового вжитку через мовну реформу 1933 року. Внаслідок її впровадження нам дісталася сучасна наукова, в тому числі і палеозоологічна, термінологія. Метою цієї реформи було штучне зближення української та російської мов. Наслідком мовної реформи стало формування нових термінів подібно до їх російськомовних відповідників. Це дослідження важливе для розуміння колонізаційного впливу Росії на наукове середовище у минулому столітті.

Ключові слова: історія науки, історія археозоології, археологія, теріологія, палеозоологія ссавців, деколонізаційні студії

Цитування: Ступак, А. (2026). Формування та зникнення першої палеозоологічної термінології у світлі розвитку палеозоології ссавців наприкінці 19 – першої половини 20 ст. в Україні.

Консенсус, 1, 7–30. <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/007-030>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/208>

Постановка проблеми. Рештки викопних тварин привертали увагу людей в різні історичні періоди. Навіть в донеауковий час, через свою незвичну форму, фосилії отримали свої перші народні, так звані вернакулярні, назви. «Чортів палець», «громова стрілка» – так називали в народі скам'янілий внутрішній скелет (ростр) мезозойського головоногого молоска белемніта¹. Від початку раціонального осмислення викопних тварин постали спроби формування наукової термінології для їх означення.

Україномовна наукова термінологія, пов'язана із палеозоологічними студіями, формувалася з середини 19 – першої половини 20 ст. Вона відповідала потребам тогочасного наукового обігу і потенційно могла б використовуватися сьогодні. Тим не менш, вона вийшла з ужитку, а окремі палеозоологічні терміни і вирази були б мало зрозумілі сучасним читачам. Сучасна україномовна наукова, в тому числі і палеозоологічна, термінологія більшою мірою дісталася нам у спадок від реформи 1933 р. Метою цієї реформи було штучне зближення української та російської мов. Наслідки мовної реформи 1933 р. відобразилися і на палеозоологічній термінології, в якій нові терміни стали подібними до своїх російськомовних відповідників. Так склалося, що саме останні, зросіщені терміни сьогодні побутують у науковому обігу.

¹ Тутковський П.А. *Словник геологічної термінології: матеріали до української природничої термінології та номенклатури*. Київ: Державне видавництво України, 1923. С. 3.

Ця робота являє собою короткий екскурс в історію формування першої україномовної наукової термінології у галузі палеозоології ссавців. Її метою є висвітлення початкових етапів її формування та демонстрація прикладів дореформеної мови в працях науковців-палеозоологів. Для повноти розуміння цієї теми навести дані щодо історичного контексту виникнення палеозоологічних студій в Україні. До того ж, описати народні уявлення про тварин минулого та ставлення до викопних решток тварин. Для повноти розуміння обраної проблематики подати причини і наслідки зникнення першої україномовної палеозоологічної термінології, описати подальшу долю вчених, її носіїв.

Історія досліджень україномовної термінології. Тема дореформеної мови сьогодні все частіше з'являється в публічному просторі у зв'язку з процесами деколонізації від Росії та на тлі війни Росії проти України. Тим не менш, історія досліджень теми формування та запровадження україномовної термінології сягає першої половини 20 ст. Сьогодні ж перша термінологія є складовою дослідження зооніміки та є перспективною задля повернення давніх наукових назв до наукового обігу².

Коротка історія формування україномовної природничої термінології та основні завдання, пов'язані з її подальшим розвитком, були сформульовані мовознавцем Григорієм Холодним у статті «До історії організації термінологічної справи на Україні» 1928 р. Автор відзначив важливу роль у формуванні україномовної термінології Львівського та Київського наукових товариств, які працювали на межі 19–20 ст., Гуртка натуралістів у Києві, Товариства Просвіта, які діяли на початку двадцятого століття³.

Історії дослідження україномовної зоологічної термінології присвячена публікація Олесі Харківської⁴. Авторка зупинилася на описі доробку співробітників ВУАН та на формуванні словників зоологічної термінології в Україні у складі Радянського Союзу.

Проблематиці витоків та формування україномовної природничої термінології присвятив своє дослідження Віктор Кубійда. Він зібрав дані щодо появи термінології у галузі зоології, фізики та хімії. Автор продемонстрував використання народних назв тварин у топонімах та прізвищах людей. Розповів про перехід від народних уявлень про тваринний світ до наукового⁵.

² Загороднюк І. Вернакулярні назви звірів зі складу фауни України у системі конкуруючих списків, з увагою до мисливської фауни. *Theriologia Ukrainica*. 2025. № 30. С. 173–200. DOI: 10.53452/TU3018; Загороднюк І., Харчук С. Українська зооніміка та взаємний вплив наукових і вернакулярних назв ссавців. *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2017. Т. 15. С. 37–66.

³ Холодний Г. До історії організації термінологічної справи на Україні. *Вісник Інституту української наукової мови*. 1928. Вип. 1. С. 9–20.

⁴ Харківська О. До історії вивчення української зоологічної лексики. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2024. № 1 (51). С. 144–149. DOI: 10.24144/2663-6840/2024.1(51).144-149.

⁵ Кубійда В.В. *Розвиток природничої науки і термінології в Україні: шлях крізь епохи (XVII – початок XX ст.)*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. 420 с.

Роботи, що стосуються правил використання україномовних назв тварин, були опубліковані Геннадієм Фесенком та Ігорем Загороднюком⁶. Автори торкаються результатів функціонування темінологічної комісії ВУАН, зникнення першої зоологічної номенклатури через цілеспрямовану політику Радянського Союзу та проблематики формування україномовних назв тварин сьогодні. Михайлу Баніку та Ігорю Загороднюку належить публікація, присвячена народним назвам ссавців у працях автора першої половини 20 ст. Валентина Ніколаєва (1889–1973)⁷. Ігор Загороднюк є упорядником і автором електронної версії видання праці Миколи Шарлеманя (1887–1970) «Короткий poradnik до визначання, збирання і спостереження ссавців (Mammalia) України» 1920 року⁸.

Як бачимо, тема досліджень природничої термінології та зооніміки є не новою. Більшість публікацій на цю тему покликані розширити наші уявлення про народні та давні назви тварин. Зібрані дані стосовно давніх назв тварин допомагають поверненню їх у науковий обіг за потреби. Історія досліджень життєпису і наукового доробку авторів, які послуговувалися дореформеною термінологією, дозволяє пролити світло на репресії стосовно вчених у Радянському Союзі, а також на деструктивний вплив політики Радянського Союзу щодо української мови в цілому.

Тим не менш, вище перелічені дослідження стосуються сучасної, а не викопної фауни. Історія палеозоологічних студій в Україні в цілому недостатньо досліджена, це так само актуально і до питання формування першої палеозоологічної термінології.

Перші палеозоологічні дослідження в Україні. Етап наукового становлення більшості галузей знань припадає на кінець 18 – початок 19 століть. В цей час, завдяки накопиченню знань про навколишній світ, з'являються методичні основи, які пов'язані з розвитком наукового, а не міфологічного підходу у вивченні природничих та гуманітарних наук. Це стосується і палеозоологічних досліджень.

В межах території України добре представлені відклади третинного та четвертинного періодів, в яких рештки хребетних тварин, зокрема ссавців, знаходять у вигляді природних захоронень або у культурних шарах пам'яток археології. Це дозволило натуралістам зосередити увагу на їх накопиченні, описі та першому науковому осмисленні.

⁶ Фесенко Г. Значення уявлення про вид у формуванні вітчизняного зоологічного називництва. *Novitates Theriologicae*. 2021. № 12. С. 342–357. DOI: 10.53452/nt1254; Загороднюк І. Вернакулярні назви звірів зі складу фауни України у системі конкуруючих списків, з увагою до мисливської фауни. *Theriologia Ukrainica*. 2025. № 30. С. 173–200. DOI: 10.53452/TU3018.

⁷ Банік М.В., Загороднюк І.В. Народні українські назви ссавців у праці В.Ф. Ніколаєва «Матеріали до української наукової термінології» (1918). *Праці Теріологічної школи*. 2017. № 15. С. 159–166. DOI: 10.15407/ptt2017.15.159.

⁸ Шарлемань М. Звірі України. Короткий poradnik до визначання, збирання і спостереження ссавців (Mammalia) України. Київ: Всеукраїнський кооперативний видавничий союз, 1920. 83 с. Електронна версія: оцифрування та упорядкування І. Загороднюк. Електронна бібліотека Теріошколи. URL: <http://terioshkola.org.ua/library/classic/charlemagne-1920.pdf> (дата звернення: 15.02.2026).

Початок палеозоологічних досліджень хребетних в Україні сягає середини 19 століття. В цей час територія України перебувала у складі Російської та Австро-угорської імперій. Це стримувало використання української мови у науковій сфері. Наприклад, професор Харківського університету Іван Калиниченко (1805–1876) послуговувався російською мовою для опису знахідки кісткових решток мамута з села Кулішівка Сумської області⁹. На цьому місці зараз розташований перший у світі пам'ятник цьому виду (Рис. 1).

Рис. 1. Зображення мамута на пам'ятнику в селі Кулішівка Роменського району Сумської області. Напис на пам'ятнику: «На семъ местѣ в 1839 году отрытъ остовъ Предпапопного мамонта. Мѣсто сие было границею мѣжду Польшею и россиею». Напис вказує на уявлення про мамута як на таксон, який існував до біблійного потопу і внаслідок нього зник. Це трактування побутувало у донауковий період і давало пояснення щодо знахідок решток викопних тварин незвичного вигляду. Для ілюстрації зовнішнього вигляду мамута на пам'ятнику використане зображення «Мамута Адамса» авторства Тілезіуса Готліба. Мамут Адамса був відкритий у 1799 році на Биковському півострові в Якутії. (Готліб 1821, с. 174, рис. 1).

Німецькою та французькою мовами публікував свої праці фінський натураліст Олександр Нордман (1803–1866). Частина його досліджень полягала у вивченні

⁹ Калиниченко И. Ископаемые кости в Малороссии. *Горный журнал*. 1841. Ч. II, кн. IV. С. 161–163.

викопних решток ссавців карстових утворень в околицях Одеси¹⁰. Наприкінці 19 – на початку 20 ст. дослідники викопної фауни півдня України послуговувалися російською мовою. Це, зокрема, професор Олексій Алексеев (1881–1938), який на початку 20 ст. вивчав неогенові відклади Одеси. Йому належать першоописи теплолюбних видів саванного типу фауни неогену України¹¹. А також одеський вчений Олександр Браунер (1857–1941), який вивчав анатомічні особливості коней з курганних пам'яток археології півдня України¹².

Територія заходу України входила до складу Австро-Угорської імперії. Знаковим відкриттям для регіону були виявлені рештки тварин і рослин пізнього плейстоцену, зокрема мамута та волохатого носорога в с. Старуня Станіславського повіту (нині Івано-Франківської області). Знахідки викопного мамута та волохатих носорогів Старуні мали унікально добру збереженість органічних решток за рахунок озокериту – нафтовмісної горючої гірської породи. Відтак, найкраще збережені рештки носорога зберігаються в Кракові, а першопублікація була зроблена польською мовою групою польських вчених – Едвардом Незабитовським, Генриком Хоером, Євгенієм Керніком та іншими¹³.

Перебування території України у складі імперій впливало також і на відтік наукових кадрів. Зокрема, саме у Москві будувала кар'єру перша жінка-палеонтологиня російської імперії, уродженка міста Козелець, Марія Павлова (Гортинська) (1854–1938). Будучи науковою співробітницею саме російських наукових установ, є цілком логічним, що Росія привласнила собі це ім'я. Тим не менш, вона працювала з колекціями викопної фауни півдня України та фауністичними колекціями пам'яток археології України – Гінцівською та Кирилівською верхньопалеолітичними стоянками. Вона брала участь у науковому консультуванні української палеонтологині Ганни Закревської.

Іван Верхратський і поява першої україномовної зоологічної термінології. Попри несприятливі умови, все ж здійснювалися спроби ввести українську мову у науковий обіг. Першу зоологічну термінологію на теренах України розробив натураліст Іван Верхратський (1846–1919). Її основи «Початки до уложення номенклатури и термінології природописної народної» були опубліковані у Львові в

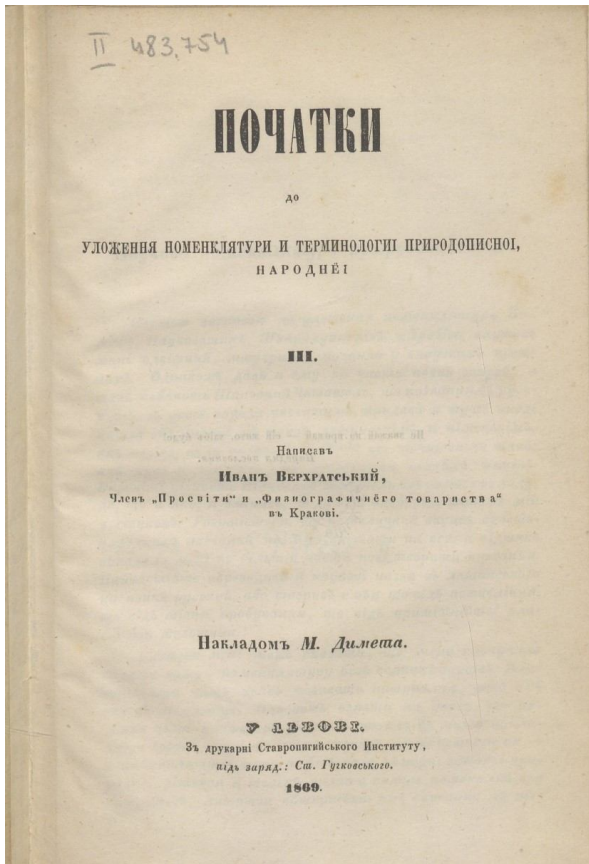
¹⁰ Nordmann A. *Observations sur la faune pontique. Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie, exécuté en 1837 par A. de Demidoff.* 4 vol. Paris, 1840; Nordmann A. von. *Palaeontologie Sued Russland.* Pt. I–IV. Helsingfors, 1858. 248 p.

¹¹ Алексеев А.К. *Trogontherium Cuvieri Fischer* из четвертичных отложений Украины. *Труды Комиссии по изучению четвертичного периода.* 1933. Т. I (III). С. 5–22.

¹² Браунер А. Материалы к познанию домашних животных России. 1: Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. *Equus goschkezeitlichimi.* *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России.* 1916. Т. 86, ч. 1. С. 49–184.

¹³ Bayrer J.A. *Wykopalska starunskie: Slon mamut (Elephas primigenius Blum.), Nosorozec wlochaty (Rhinoceros antiquitatis Blum. s. Tichorhinus Fisch.) wraz z wspolczesna flora i fauna.* Krakow: Nakladem Museum im. Dzieduszyckikh, 1914. 412 c.

Друкарні Ставропигійського Інституту 1869 році п'ятьма томами з 1864 по 1872 роки¹⁴ (Рис. 2). Метою автора було подати назви тварин руською мовою (мається на увазі українською мовою – *авт.*) на протигагу до назв латинських та німецьких, якими послуговувались натуралісти того часу: «*Розуміється, що не великий запас протонародних названь не міг вистачити на все, а відтак випадало мені по більшій частині нові творити названня. Найчастіше переводив я наукові назви з латинського на язык руський, або творив ім'я, що від поживління, що від місця перебування, що від примітнішої власности животини*» У книзі автор подав лише назви тварин українською, німецькою та латинською мовами. З незвичних назв тварин там

присутні «лінь» – олень європейський *Cercus elaphus* Linnaeus, 1758, «землевий песик» – хом'як *Cricetus cricetus* Linnaeus, 1758, та «піскучка» – бурозубка *Sorex araneus* Linnaeus, 1758. Описуючи крота *Talpa europea* Linnaeus, 1758, автор описав легенду пов'язану з його народною назвою «богацький син». Згідно легенди: «*Крім зробився з сина Богача, хотівшиого видурити поле від рідного брата. Богач велів синові полізти в яму і навчив его як говорити з під землі ніби дух який, коли прийде на поле з братом, щоби його злякати. Так й сталося. Та за кару син став кротом тай поре до нині землю. Тому то й руки у крота як у чоловіка. І так вже остане до суду-віку*»¹⁵.

Більш розлого автор подає інформацію в підручнику «Зоологія на низші кляси шкіл середніх», який був виданий в Львові у 1895 р. завдяки Науковому товариству імені Шевченка¹⁶ (Рис. 3). Це був перший підручник з зоології виданий українською мовою. У вступі до підручника автор зазначає, що його ціль допомогти зацікавленому читачу пізнавати світ природи і розуміти україномовні відповідники «натураліям». Назви тварин у підручнику подаються біноменальною

Рис. 2. Обкладинка словника зоологічної термінології «Початки до уложення номенклатури и терминологии природописной народней» 1869 року авторства Івана Верхратського.

¹⁴ Верхратський І. Уложення номенклатури и терминологии природописной народней. Львів: Друкарня Ставропигійського Інституту, 1869. 84 с.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Верхратський І. Зоологія на низші кляси шкіл середніх. Львів: Печатня Наукового Товариства імені Шевченка, 1895. 156 с.

номенклатурою. Для прикладу лісову горилу «лісовик гориль» *Pithecus gorilla* Blanville, 1855 syn. *Gorilla gorilla* Savage, 1847 I. Верхратський описує наступним чином: *«Лісовик гориль єсть мальпою найбільшою і найсильнішою. Буває на 2 метри високий. У его тіла мож одріжнити слідуючі статні части: голову, кадовб (тулуб – авт.) і дві пари кінчин. Лише, малі уха і долоні має нагі і смуглої барви, впрочім весь єсть оброслий рідким чорним волосом, котрий на тімені творить рухому чуприну мов гребінь... Узубленіє (кусало) его єсть сповне тобто складає ся з всіх трох родів зубів, іменно: в горишній і долішній щоці має по чотири доловаті сікачі (різці – авт.), по одному стіжковатому, по одному стіжковатому клови (ікла – авт.) та по п'ять сукатих череняків (передкорінні та корінні зуби – авт.), з кожного боку в обох щоках оттак всіх зубів 32. Кла суть іменно сильно розвигті, великі і вистають понад другі зуби... На тілі гориля одмічаємо бік лівий і правий, сторону хребтну і черевну, передну і задну. Виобразім собі гориля переполовиненого здовж хребта, тогді буде бік лівий подобиною правого. Тобто кожний з них буде мати самірно розложені орудя, прикладом одно око, ухо, ніздре, половину щок, одну кінчину передну, ожну задну. Така будова тіла зове ся бічно самірною (двобічно симетрично – авт.)... Лісовик гориль живе родинами в густих лісах на західним побережжю Африки над рікою Габон Гіна в Гвінеї Нижній. Лазить зручно по деревах, а живить ся овочами, пташками і птичими яйцями. Дуже сильний і відважний не боїть ся ні звірят, ні людий. Зачіплений мене ся на противника з скаженою лютію, давить сильними своїми раменами і гризе страшенними зубами. Нераз, буває, сам один або з товаришами боре ся навіть з львом і его побіждає»¹⁷.*

Палеозоологічна термінологія у працях Хфедора Вовка. На кінець 19 – початок 20 ст. припадають відкриття знакових стоянок верхнього палеоліту – Гінцівської, Мізинської та Кирилівської. Фауністичні рештки цих стоянок являли собою кухонні відходи, предмети мистецтва або засоби полювання первісної людини.

¹⁷ Ibidem.

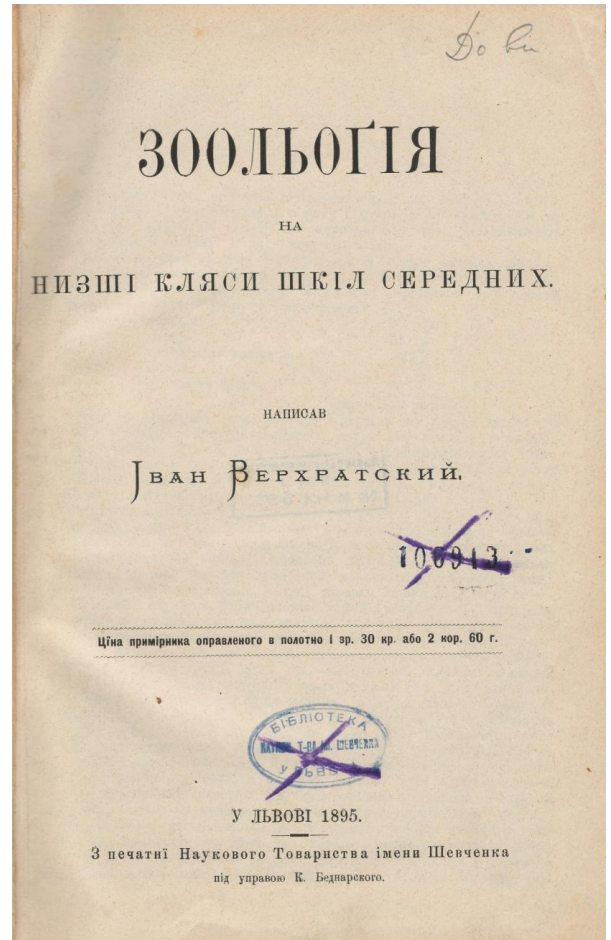

Рис. 3. Обкладинка україномовного підручника з зоології 1895 року «Зоологія на низші класи шкіл середних» авторства Івана Верхратського.

Окрім цих знахідок, усі три стоянки містили в собі скупчення мамутових кісток, які за кілька десятиліть будуть інтерпретовані дослідниками як наземні житлові конструкції¹⁸.

Українською мовою для опису колекції Мізинської та Кирилівської стоянок буде послуговуватися Хведір Вовк (1847-1918). Звернімось до опису автором відкриття та перших років дослідження Кирилівської стоянки: *«Володимир Антонович порадив йому (Вікентію Хвойці – авт.) звертати найбільшу увагу на те, чи не знайдеться де коло кісток оброблених кремінців¹⁹. Хвойка повів свої розвідки далі і поубіч першої найшов і другу іклу від того ж таки звіра. Далі відкопали й целепи з двома зубами і ще чимало кісток, а між їми знайшлися на решті і перші кремінні начиння. Проф. П.Я. Армашевський, закликаний Антоновичем завважив знайдені кістки мамутячими і обидва запевнились, що кремінці, які були коло їх, справді оброблені і дійсно були чоловічим начинням»*. В уточненнях до публікації матеріалів Кирилівської стоянки Вовк описав і грабування Кирилівської стоянки міщанами Києва початку 20 ст. Кістки *«ворушили люде, що приходили дивитись»*. Зацікавлені міщани узнали місце зберігання кісток і кам'яних ножів і почали масово сходитися до оселі Зіваля де тимчасово зберігалися виявлені знахідки. Сторож оселі зачинив ворота і не пускав охочих, тим не менш, частина з них зайшла з тильного боку і з *«криком Ура кинулась з гори у низ»*... *«Побачивши се, люде, що стояли за ворітьми, разом наперлись на ворота, повалили їх і вдершись у двір чисто розкидали і побили усі знахідки, а дещо й позаносили з собою. Треба додати ще й те, що розшукування старовини і особливо кісток витолковується між простими людьми з київського міщанства як щось таке маючи на меті якісь практичні лікарські цілі. Прийшовши вранці на розвідки Хвойка побачив, що коло знарешне зоставлених на землі мамутячих кісток пореється якась старенька бабуся, відкопуючи собі куховарським ножем кісточки і ховаючи їх собі у хусточку. Бувши з Хвойкою робітник кинувсь було відіймати ті кісточки, але той зупинив його і почав розпитувати стару на що їй здались ті кісточки, що вона брала? – «А вам на що?» З свого боку спитала стара «Ви думаете тільки вам можна з їх користуватись...Хіба я не знаю, на що в університеті шкелети товчуть! На те цюб людей пользувать...хіба я не знаю, що треба товчені кістки давать і від пропасниці і від гарячки і від другої хвороби. Були навіть такі, що після цього носили продавати кістки на торг – те ж від пропасниці»²⁰*.

Хведір Вовк є першовідкривачем Мізинської верхньопалеолітичної стоянки. Вона розташована в с. Мізин Новгород Сіверського району Чернігівської області. Під час копання льоху біля садиби козака Кошеля виявлено кістки мамута, про що дізнався Хв. Вовк і розпочав польові дослідження. Лише після більш масштабних

¹⁸ Підопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Киев: Наукова думка, 1969. 161 с.

¹⁹ Вовк Хв. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві / Хв. Вовк. *Матеріали до українсько-руської етнології. Видання етнографічної комісії*. Фв Вовк – ред. Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1899. С. 1-32.

²⁰ Ibidem.

польових досліджень під керівництвом Михайла Рудинського та Івана Шовкопляса будуть виявлені знакові для цієї стоянки споруди з кісток мамутів та антропоморфна пластика. Тим не менш, з публікації Хв. Вовка ми дізнаємось деталі геологічної та археологічної термінології, зокрема: верства – культурний шар, «маслаки мамутичких кісток» – великі трубчасті кістки, «череда мамутів» – стадо мамутів, «четвертинні витвори» – четвертинні відклади, «льодовець» – льодовик. З термінології крем'яних технологій, автор вжив термін «протички» «провертачі», який вподальшому буде замінений на подібний російському – «проколка»²¹.

Україномовна термінологія в часи Української революції 1917–1921 років. Українська революція стала новим етапом у формуванні термінології природничих галузей знань, у тому числі і палеозоології²².

У 1917 р. у м. Кобеляки на Полтавщині виходить «Словничок термінів природознавства та географії» авторства Костя Дубняка (Рис. 4). До палеозоологічної термінології належать такі терміни як белемніт – «гровиця»; стегно – «кульша, удо»; нутрощі – «бебешки, бандури»; жуйна тварина – «ремигавець»; «животина» в значенні тварина, ключиця – «дужка, кіготь – «кіхоть»; паразит – «чужоїд»; «торбун» – в значенні сумчаста тварина; «борода» – в значенні нижня щелепа²³.

У 1918 р. за сприяння Павла Скоропадського була заснована Українська Академія наук на чолі з Володимиром Вернадським. Питання україномовної термінології у наукових галузях знань і побуті було нагальним, тож одним із завдань була організація Орфографічно-термінологічної комісії у 1919 р., яка у 1921 р.

трансформувалася в Інститут української наукової мови при ВУАН. Ціллю цих інститутів був збір україномовної термінології, яка вже побутувала серед населення²⁴.

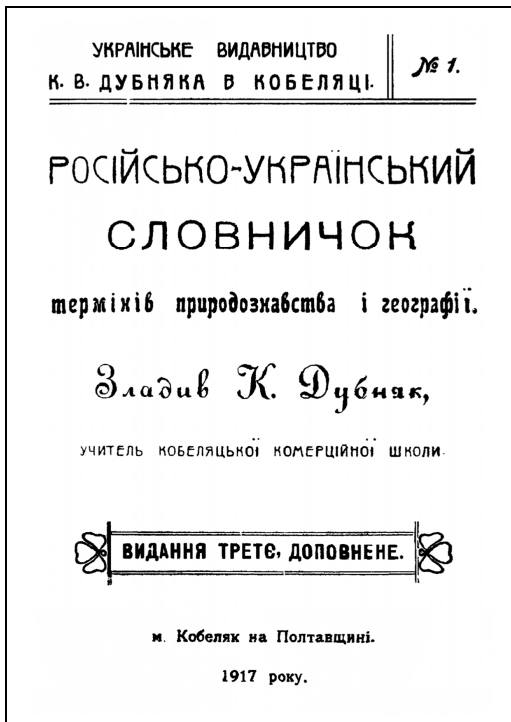

Рис. 4. Обкладинка «Словничка термінів природознавства та географії» 1917 року авторства Костя Дубняка.

²¹ Вовк Хв. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині / Хв. Вовк. В: М. Грушевський, В. Перети, К. Михальчук – ред. Записки українського наукового товариства в Києві. Київ: Перша Київська Друкарська спілка, 1909. С. 90–99.

²² Загороднюк І., Годлевська О. Давні видання зоологічного профілю в Україні та теріологія на сторінках «Збірника праць зоологічного музею». *Праці теріологічної школи*. 2008. Т. 9. С. 299–307.

²³ Дубняк К. *Словничок термінів природознавства та географії*. М. Кобеляк: Українське видавництво К.В. Дубняка в Кобеляці, 1917. 40 с.

²⁴ Холодний Г. До історії організації термінологічної справи на Україні. *Вісник Інституту української наукової мови*. 1928. Вип. 1. С. 9–20.

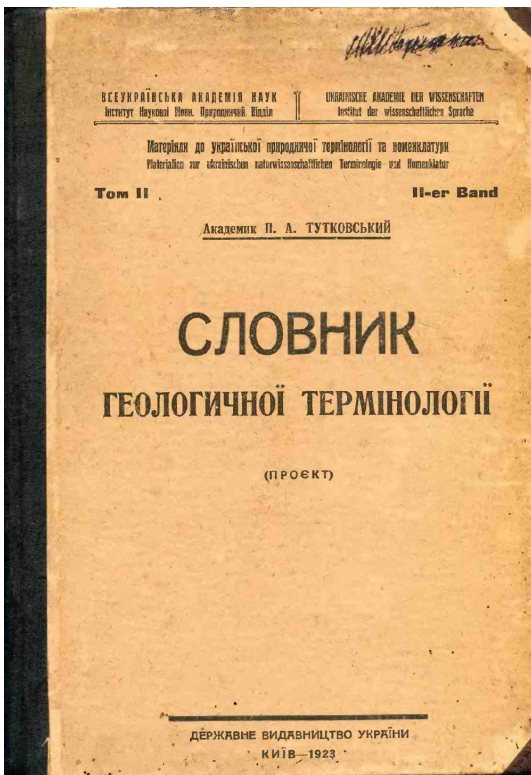

Рис. 5. Обкладинка «Словника геологічної термінології» 1923 року авторства Павла Тутковського.

Одним з перших діячів ВУАН був вчений, дослідник четвертинного періоду, геолог Павло Тутковський (1958–1930). Одним з його найбільш важливих досягнень є створення «Словника геологічної термінології»²⁵ (Рис. 5). Передмова до словника написана 1919 р., хоча сам словник був опублікований вже за часів існування ВУАН, у 1923 р. Словник складається з двох частин, в першій подані україномовні відповідники російськомовним термінам, у другій – навпаки. У передмові автор підкреслює наскільки важливим є формування саме україномовної наукової термінології, яка на його думку має наслідувати вже сформовані в народній мові назви природних явищ і не потребує кальки з російської: *«Визначаючи величезну могутність Слова, як знаряддя людської мислі, ми почуваємо певну потребу в розробленні українській природничій термінології. Унаслідок сумних історичних обставин на Україні в останні століття, наукові українські терміни могли виробитися майже лише в обсязі наук гуманітарних; природничі науки, що їх розвиток почався наприкінці 18-го століття, залишилися у нас без добре розробленої національної наукової термінології. Тому й досі ми знаходимо в*

українській науковій і популярній природничій літературі багато термінів невдалих, невлучних, дуже негарних. Деякі автори поводяться дуже просто: беруть російські слова, трохи перефразують або змінюють їх (цілком доволно) і видають за українські терміни... Таке сумне становище примушує прискорити вироблення доладної української природничої термінології; певність цієї потреби стала вже трюїзмом... Природничу термінологію в дійсності існує в народі. Неможливо ігнорувати і занедбати її словникових скарбів, що безперечно існують в народній мові; в ній є дуже гарні і яскраві вирази; треба лише завдати собі труда – ознайомитися з тими скарбами, тільки розшукати і науково-критично вивчити їх». Більшість термінів описані у словнику є суто геологічними, зокрема «фавна», в значенні фауна, «розкопини» – розкопки, «знаходище» – локалітет, «стація» – стоянка, «копальний» – викопний»²⁶.

Павло Тутковський був науковим керівником палеозоологів, які почнуть свою наукову діяльність за часів ВУАН – Івана Підоплічка та Ганни Закревської.

²⁵ Тутковський П.А. Словник геологічної термінології: матеріали до української природничої термінології та номенклатури. Київ: Державне видавництво України, 1923. 201 с.

²⁶ Ibidem.

Анатомія степового мамута у статті Ганни Закревської. Досить яскраво представлена давня термінологія у праці палеонтологині Ганни Закревської (1894–1970). Її дослідження були зосереджені на вивченні мегафауни льодовикового періоду. Найбільш фундаментальною її працею є дослідження скелета степового мамута *Elephas trogonterii* Pohlig, 1885, syn. *Mammuthus trogonterii* Pohlig, 1885. Рештки цього мамута випадково виявили у 1916 р. під час прокладання залізничної колії у с. Табурище (нині місто Світловодськ Олександрійського району Кіровоградської області). Під керівництвом Ганни Закревської скелет мамута був змонтований і експонувався в холі Геологічного музею УАН, тобто в сучасному приміщенні ННПМ НАН України (Рис. 6). Це була перша в світі знахідка цілого скелету цього виду. Степовий мамут був одним з найбільших хоботних минулого. Цей вид мамута існував 600 000 – 370 000 років тому, у міндель–рисське міжльодовиків'я плейстоцену²⁷.

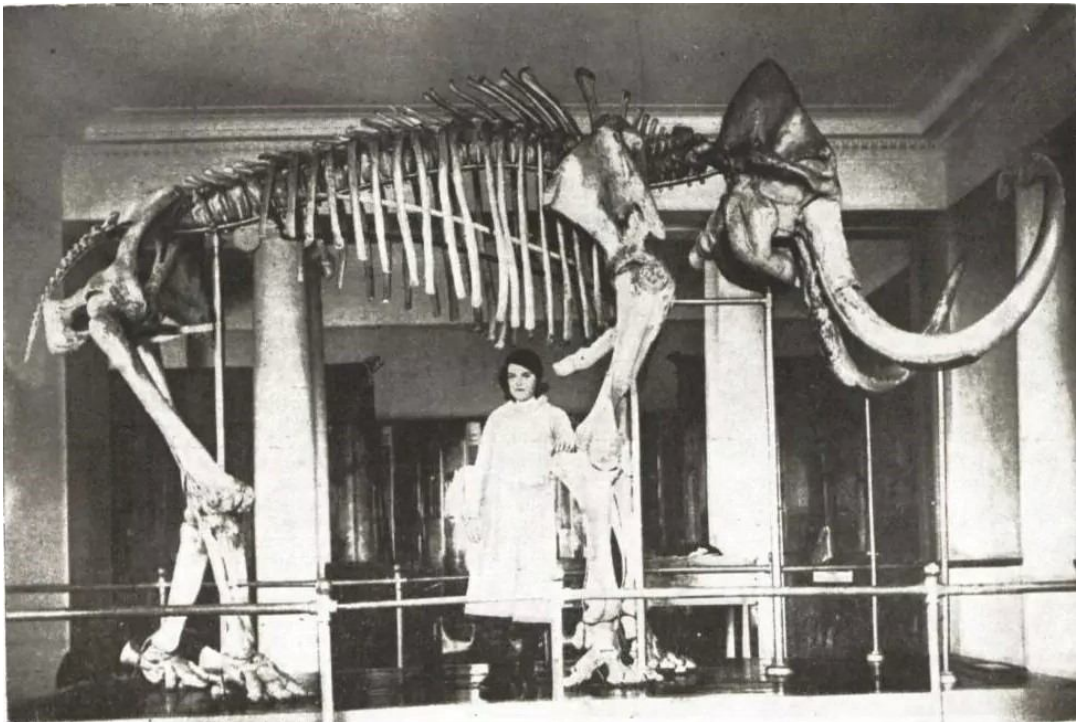

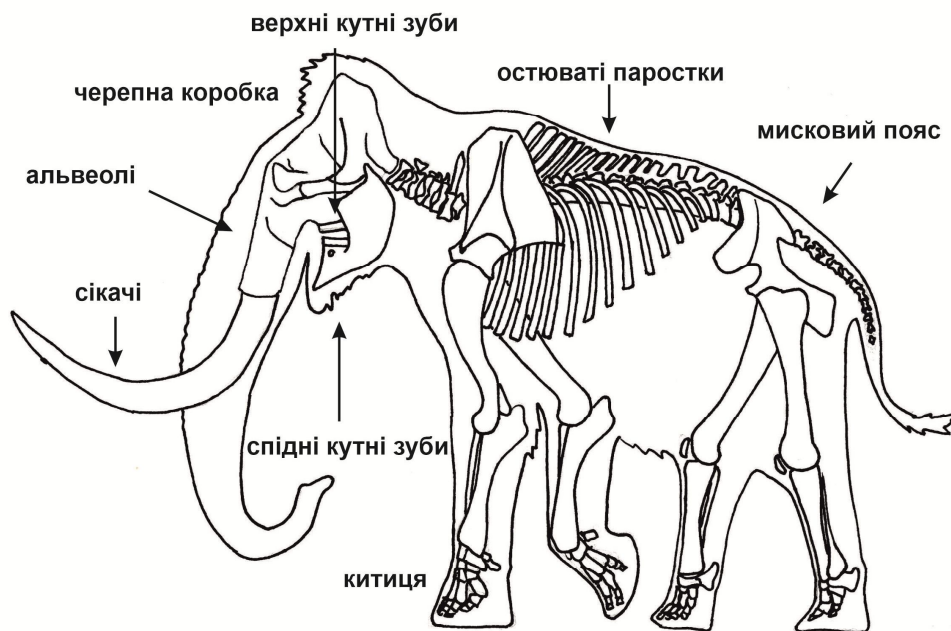
Рис. 6. Ганна Закревська (1894–1970) – палеонтологиня, дослідниця мегафауни четвертинного періоду. Фото на фоні монтованого скелету степового мамута в холі Геологічного музею УАН (нині відділу палеонтології ННПМ НАН України) 1930–ті роки. Автор фото – Іван Підоплічко.

Знахідка скелета степового мамута лягла в основу кандидатської дисертації Ганни Закревської. Перший опис цього скелету авторка подала у статті 1928 р.:

²⁷ Larramendi A. Shoulder height, body mass, and shape of proboscideans. *Acta Palaeontologica Polonica*. 2016. T. 61, № 3. С. 537–574. doi: <https://dx.doi.org/10.4202/app.00136.2014>

«Збереглися такі кістки: два сікачі, довжиною $2\frac{1}{2}$ метрів з трохи зімнятими кінцями; у своїй основі вони збереглися разом з альвеолами для них; піднесена галузь правої ангулярної частини щелепи з *processus condyloideus* (суглобовий відросток нижньої щелепи – авт.), якого бракує з лівого боку щелепи; крім спідніх є й два верхніх кутніх зуби – всі зуби доброї захованості. ...З семи шийних хребців є тільки два – *atlas* і один з останніх, зате грудні усі дев'ятнадцять з остюватими паростками (остистими відростками – авт.), особливо гарної збереженості великі паростки перших грудних хребців... Мисковий пояс описуваного екземпляру представлений *ossa ilei* (клубова кістка – авт.), *ossa ischii* (сіднична кістка – авт.), *ramus ascendens ossis pubis* (лобкова кістка – авт.) відсутня, тому *foramen obturatum* (затульний отвір – авт.) цього боку відкритий».

«Спідні кутні зуби містяться в челюсті, з якої видно двадцять рядів платівок довжиною в 25 см., п'ятнадцять з них складають жувальну поверхню 20-ти см. довжиною. Таким чином, за винятком невеликого числа кісток, що не хапає, описуваний скелет представлений майже повно і досить гарної збереженості, що дає можливість зробити детальний опис і міри майже повного скелету *El. trogontherii* й прийти до цікавих висновків»²⁸ (Рис. 7).

копальний *Elephas trogontherii* Pohlig, 1855

Рис. 7. Схематичне зображення степового мамута із зазначеними анатомічними елементами згідно зі статтею Ганни Закревської.

²⁸ Закревська Г. *Elephas trogontherii* Pohl з околиць села Табурища Кременчуцької округи (Попереднє повідомлення). *Труди Українського науково-дослідчого геологічного інституту*. Київ: Державне видавництво України. 1928. Т. 1, № 1. С. 130–135.

Анатомія мамута у статті Володимира Караваєва. Докладно про знахідки решток мамута писав Володимир Опанасович Караваєв (1864–1939) – український зоолог, професор, директор зоологічного музею ВУАН (нині відділ зоології ННІМ НАН України). В статті «Замітки про знайдення мамутових кісток *Elephas primigenius* Blumb. у селі Руликів близько ст. Мотовилівка Півд.-Зах зал.» автор розповідає про знахідку імовірно природного захоронення скелета мамута, якого місцевий

До роботи В. О. Караваєва.

Fig. 1.

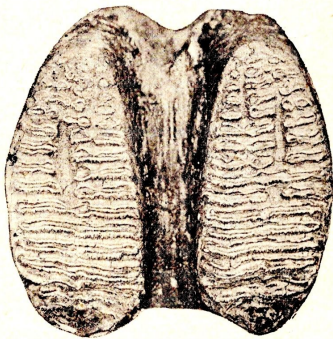

Fig. 2.

Photo: W. Karawajew.

Рис. 8. Ілюстрації до статті Володимира Караваєва «Замітки про знайдення мамутових кісток (*Elephas primigenius* Blumb.) у селі Руликів близько ст. Мотовилівка Півд.-Зах зал.» 1930 року.

мешканець с. Руликів виявив в межах свого подвір'я. Автор зазначив, що увагу селянина привернув мамутовий «бияк, який витикався з лесу». Мається на увазі бивень мамута, який визирав з товщі лесового (четвертинного) ґрунту. Коштами зоологічного музею ВУАН були проведені розкопи під керівництвом професора Ветеринарного Інституту Броніслава Домбровського, в результаті яких окрім черепу були виявлені інші рештки особини цієї тварини. «Черепне склепіння» було ушкоджене, а «спідня щелепа» була відсутня». Рештки кінцівок тварини являли собою стегнову кістку та велику гомілкову кістки. Автор зазначив, що «зчленівна голівка» (епіфіз – *авт.*) відпала від основи кістки так само як і «зчленівна поверхня гомілкової кістки» (епіфізарний хрящ – *авт.*). Для додаткового визначення виду мамута автор звернувся до Марії Павлової, яка за даними промірів та «фотографічного знятку» визначила що «останки» належали виду *Mammuthus primigenius*, а особина була дорослого віку²⁹ (Рис. 8).

Анатомія тварин історичних часів у праці натураліста Василя Храневича. Натураліст Василь Храневич (1887–1939?) наводить дані щодо тварин, які існували в історичні часи, проте вимерли або змінили ареал існування до початку 20 ст. У праці «Минуле фавни Поділля» автор ставив своїм

²⁹ Закревська Г. *Elephas trogonterii Pohl* з околиць села Табурища Кременчуцької округи (Попереднє повідомлення). *Труди Українського науково-дослідного геологічного інституту*. Київ: Державне видавництво України. 1928. Т. 1, № 1. С. 130–135.

завданням описати зовнішність поведінку та екологію таких видів як тур *Bos primigenius* Vojanus, 1827, тарпан *Equus ferus* Boddaert, 1785, сайгак *Saiga tatarica* Linnaeus, 1766, зубр *Bison bonasus*, Linnaeus, 1758, олень благородний *Cervus elaphus* Linnaeus, 1758, бобер *Castor fiber* Linnaeus, 1758, зінське щеня *Spalax* sp. (Рис. 9)³⁰. Автор наводить дані з історичних джерел про існування цих видів в межах регіону Поділля, або описує знахідки решток цих видів з природних локалітетів.

Описуючи анатомію тура, назви його кісток автор скорочує: плече, промінь (променева кістка – *авт.*), стегно, голітка, плесно. Описуючи морфометричні показники кісток автор використовує наступні терміни: Середня довжина чола (довжина лобної кістки – *авт.*); поземий (горизонтальний – *авт.*) поперечник орбіти (очної впадини – *авт.*), та сторчовий (вертикальний – *авт.*) поперечник орбіти, віддаль між кінцями рогових пеньків. Василь Храневич зазначив, що проміри знімав проф. О. Мельник, який надав їх для першопублікації. Автор згадує опис зовнішнього вигляду дикого коня тарпана: «Проф. Бравнер (Олександр Браунер – *авт.*) на підставі зібраних ним і Ф. Кеннером відомостей про тарпана характеризує його так: невеликий зріст, широкі груди, круті ребра, прямий зад, велика голова з широкими ганашами і з короткою мордою; лоб опуклий, профіль носа прямий, а всієї голови хвилястий; вуха гострі з вирізаними з внутрішнього боку вершечками; масти мишастої з темною або чорною смугою вздовж хребта від чубка аж до хвоста; передні ноги трохи смугнасті...» В описі зубра використовує термін «відміна» у значенні «підвид» під час порівняння популяцій зубра Біловезької пущі та Кубанського заповідника.

Сайгака автор описує наступним чином: «Тіло йому вкрите довгою та м'якою вовною. Голова велика з товстою мордою і витягнутим, наче хобіт, товстим носом». До кінця 19 століття з території Поділля зник бобер: «Бобер має широкий поземо

Рис. 9. Обкладинка праці Василя Храневича «Минуле фавни Поділля: Шкіц з доби 12-19 століть» 1926 року.

³⁰ Храневич В. *Минуле фавни Поділля: шкіц з доби 12 – 19 століть*. Вінниця: Віндерждрук імені Леніна. 1926. 26 с.

сплющений і вкритий лускою хвіст. Пальці його задніх ніг з'єднані болонкою (перетинкою – авт.) до плавання, ноги короткі...иши коротка і грубa».

Сьогодні в біотопах території України присутні види, які зазначені автором як такі, що поступово зникають з нашої планети або з території України. Це твердження демонструє реальну ситуацію загрози вимирання зубра як виду та зникнення з території України копитних – оленя та лося. Існування цих видів в Україні зараз – багаторічна робота по їх збереженню та реінтродукції. В дикій природі сайгаки зникли з території України іще в історичні часи³¹.

Назви викопних тварин в Енциклопедії Українознавства. Багато незвичних для сьогодення назв тварин подає Енциклопедія Українознавства, яка вийшла за сприяння Наукового товариства імені Тараса Шевченка, яке на той час розташовувалося у місті Сарелі у Франції. Перший том був виданий у 1949 році у місті Мюнхені в Німеччині. Видання енциклопедії мало на меті зібрати для читача найважливіші відомості про Україну. Енциклопедія Українознавства не була першою в своєму роді – вона радше підхопила тенденцію країн створювати енциклопедії, в яких вміщено основну інформацію про світ зі збереженням наукового підходу. Зокрема такими є «Британська енциклопедія» або «Енциклопедія або тлумачний словник наук, мистецтв та ремесел» у Франції 1751–1780. У вступі до видання Енциклопедії Українознавства редакторська колегія зазначає, що за умов неможливості та розпорошеності українських емігрантів у світі, потрібна книга, яка б збрала основні найнеобхідніші знання про Україну. Попри те, що вона була видана вже після запровадження мовної реформи 1933 р., автори вважали доречним використати правопис 1928 р. затверджений ВУАН та Науковим Товариством імені Тараса Шевченка.

Для того, щоб оглянути давні назви тварин, звернімося до розділу 9 «Тварини», підрозділу «Минуле фауни України». Автором розділу виступив учень Федора Вовка – Іван Раковський³². Розповідь про фауну автор подає, починаючи від періоду неогену (23,03–2,588 мільйонів років тому) – часу, коли територія України мала теплий саванний клімат, а фауна носила теплолюбний характер. Видами тварин цих локалітетів є давні копитні – гіпаріони *Hipparion*, жирафи палеотрагуси *Palaeotragus* і самотерії *Samotherium*. Незвичними для сучасного читача будуть назви викопних неогенових струсів (страусів – авт.) *Struthio novorossicus* Alexejev, 1915, *Struthiolithus chersonensis* Brandt, 1873 (Рис. 10.1–10.3). В контексті опису ранньочетвертинної фауни вжита назва «сугак», тобто сайгак. Під час характеристики фауни останнього зледеніння пізнього плейстоцену 10–11 тисяч років тому були згадані такі назви видів тварин як «пижмовець» – вівцебик *Ovibos moschatus* Zimmermann, 1780, «реніфер» – північний олень *Rangifer tarandus* Linnaeus, 1758, «довгорога і коротгорога

³¹ Smagol V., Stupak A., Smagol V., Yanevich O. The saiga antelope (*Saiga tatarica*) in the Quaternary of Ukraine: distribution and morphology. *Theriologia Ukrainica*. 2024. № 26, С. 55–68. DOI: 10.53452/TU2707

³² Раковський І. Минуле фауни України / *Енциклопедія українознавства, загальна частина*. В. Кубійович, З. Кузеля – ред. Мюнхен – Нью-Йорк, 1949–1952. 1230 с.

відміни бізона», маються на увазі підвиди *Bison priscus longicornis* Bojanus 1827 та *Bison priscus mediator* Hilzheimer, 1918. Назва мегалоцероса *Megaloceros giganteus* Blumenbach, 1799 вживалася авторами як «олень-велетень». Відмінними були і назви гризунів. Наприклад, сліпачок *Ellobius talpinus* Pallas, 1770 вживався як «сліпець»; великий тушканчик *Alactaga saliens* Gmelin syn. *Allactaga major* Kerr, 1792 – «земляний заець»; полівка водяна *Arvicola terrestris* Linnaeus, 1758 syn. *Arvicola amphibius* Linnaeus, 1758 – «повх»; полівка *Microtus* – «польовка», сліпак *Spalax* – «зінське щеня».

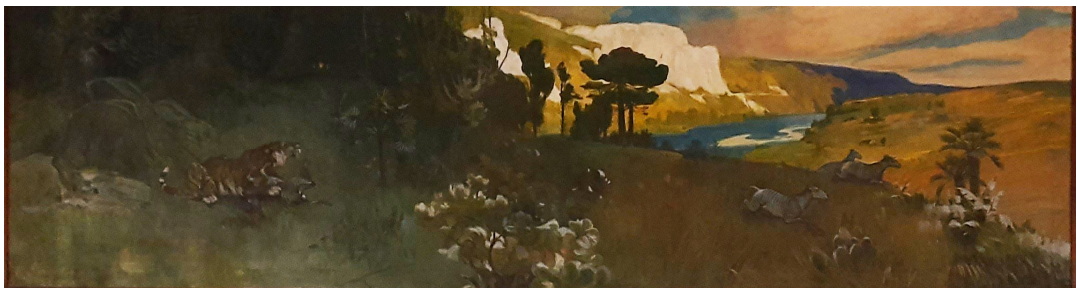
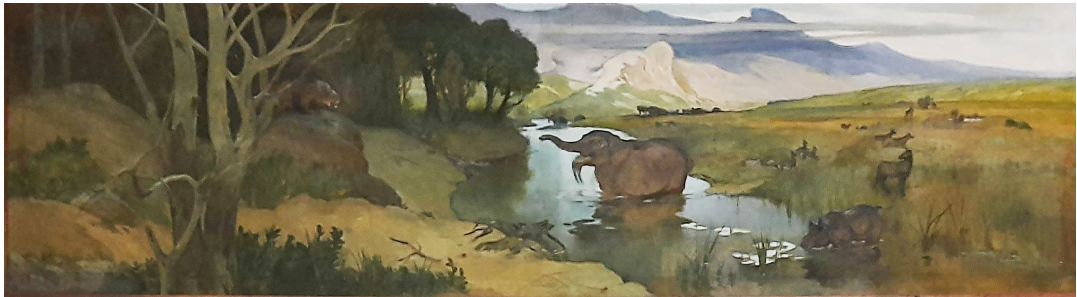

Рис. 10. Триптих «Краєвид півдня України наприкінці міоценової епохи (близько 7 мільйонів років тому)». Частина експозиції відділу палеонтології ННПМ НАН України. Художник Іван Іжакевич, 1930 рік.

Як «мамут» став «мамонтом». Мамут або мамонт є найбільш поширеним видом крупних ссавців пізнього плейстоцену. Саме через домінування мамута і вплив

цього виду на екосистему названий «мамутовий фауністичний комплекс»³³. Через свій вражаючий розмір рештки мамутів цікавили людину, навіть малознайому зі світом палеонтології. Ці знахідки обросли легендами. Одну з таких зафіксував палеонтолог Іван Підолічко:

«Біблійна уява про походження кісток мамута збереглася якде і у нас до сьогоднішнього дня. Так, наприклад, у с. Збранках Овручського району, є переказ, що мамут «як був потоп був би спасся, та на спину й на роги йому понасідало птаство та інші тварини, а тому він і потонув. Записано 1932 р.» Іван Підолічко зазначає, що легенди із подібним змістом зустрічаються і в місцях найчастіших випадкових знахідок решток цього виду, наприклад, у Чернігівській області³⁴.

Існують різні версії походження назви мамута. Одна з них вказує на татарське походження. Воно пішло від торгівлі татарських купців бивнем. На мові корінного населення Сибіру мансі «ман» означає земляний, а «онт» – ріг. Спершу назва виду поширилася в російській мові через колонізацію півночі, лише згодом дійшла до Європи. Інша версія пов'язує виникнення назви виду із естонським словом «muldmutt», що означає «земляний кріт». Вид *Elephas primigenius* був описаний у 1799 р. Йоганном Фрідріхом Бломенбахом. Згодом Жорж Кюв'є використав для цього виду назву *Elephas mammontheus*, а британський натураліст Джошуа Брукс у 1828 р. вперше використав назву *Mammuthus* для позначення роду³⁵. Незважаючи на довгу тривалу історію появи та фіксації у різних мовах терміну мамонт, бачимо, що перші україномовні назви цього таксону записані як «мамут». Імовірно, цей термін потрапив до української мови не з російської, а безпосередньо з латини або німецької мови.

Хто таке «зінське щеня»? Зінське щеня – одна з народних назв сліпака *Spalax* sp. Сліпак – це землерийний гризун, який мешкає у степових та південних регіонах України. Наукова назва цього роду походить з грецької мови і означає «кріт». Як і у більшості землерийних гризунів, його очі мають невеликий розмір, за що тварина отримала свої народні назви: «сліпець», «кріт», та «зінське щеня». Найбільш імовірно, народна назва «зінське щеня» пояснює маленький розмір очей сліпака тим, що в нього присутні лише зіниці³⁶.

Археолог та етнограф Віктор Петров зафіксував легенду про цю тварину у мешканки с. Чичиркозівки (Черкаська обл.) Одарки Зубенкової: «*Оце якогось літа, не дуже давно, я з молодицями йшла з поля, то як надибали, бісової віри, зінське щеня, то насилу сапами одігналися. Йдемо задки, а воно на нас скаче, та скаче. Ще то ласка Божя, що у нього гочей нема, а то повийдало б нам гочі. Воно таке вбільшики, як кіт,*

³³ Верещагин Н.К. *Почему вымерли мамонты*. Ленинград: Наука, 1979, 195 с.

³⁴ Підолічка І.Г. *Сучасний стан і значення питання про мамута для вивчення історії квартиру*. Тези доповіді, рукопис. Ольбія, 1935. Науковий архів Інституту Археології НАН України, справа 668.

³⁵ Шпанский А.В. *О мамонтах и их спутниках: палеоэкология мамонтовой фауны*. Москва: Фитон XXI, 2021. 152 с.

³⁶ Галайчук О. Образ зінського щеняти в українському фольклорі: етимологія та генеза. *Народознавчі зошити*, 2024. № 2 (176). С. 426–433. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2024.02.426>

чорне, рудувате, тільки схоже на собаку. Воно кажуть від жінки, то Бог закликав, щоб їх багато не плодилось, і очей не дав йому. Мені ото тільки раз на віку довелося бачити його, то так налякалася. А то тільки чую, що як хтось дуже сердитий, то кажуть: кляте, як зінське щеня»³⁷.

Згортання процесу коренізації і мовна реформа 1933 року. Попри надзвичайно великий обсяг проведеної роботи у галузі формування наукової термінології, у 1933 р. прийняття нового українського правопису унеможливило її використання щонайменше на рівні наукового письма та публічного простору. Мовна реформа 1933 р., яка мала на меті штучно наблизити українську мову до російської, стала одним зі складових ширшого процесу – завершення коренізації. У ході боротьби радянської влади із «проявами націоналізму» починаються репресії серед учених. Репресивна машина торкнулася і героїв цієї публікації. Автор «Словника термінів природознавства та географії» Кость Дубняк (1890–1948) був арештований у 1945 р. за участь у товаристві «Просвіта», яке діяло за часів німецької окупації. Він помер під час ув'язнення³⁸. Мовознавець Григорій Холодний (1886–1938) був розстріляний під час відбування покарання за звинуваченнями у націоналістичному шкідництві 1938 р., перебуваючи на Соловецькому архіпелазі.

Натураліст Василь Храчевич (1887–1939?), який працював при Сільськогосподарському інституті у м. Кам'янець-Подільський, у 1933 р. разом із своїми колегами по інституту був звинувачений у контрреволюційній діяльності. Він був арештований та засуджений до 5 років концтаборів. У 1939 р. цей термін був продовжений ще на 15 років. Як зазначає авторка біографічного нариса про Василя Храчевича, Діана Яблонська: *«праці вченого оголосили «шкідницькими» і «націоналістичними», оскільки у них зустрічалась українська наукова термінологія. Праці автора заборонили до вжитку у навчальному процесі та науковій роботі. У 1933 році методична рада Кам'янець-Подільського Інституту соціального виховання ухвалила постанову «Про шкідницькі настанови підручника В.П. Храчевича, «Курс загальної зоології» в світлі марксистсько-ленінської методології». Основними аргументами обвинувачувачів були: «Перша ціль автора – дати підручник українською мовою. Інститут наукової мови в Києві – найактивніший осередок Спілки Визволення України... Це видання базується на буржуазній методології, а широко представлена в ньому українська термінологія – [це] націоналістичні винаходи автора». Збори ухвалили: вважати зазначений підручник шкідливим і не допускати до використання в навчальних закладах. Після цього праці вченого стали вилучати з інститутських бібліотек»³⁹.*

³⁷ Петров В. Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок. *Етнографічний вісник*. Кн. 6. А. Лобода, В. Петров – ред. Київ: Українська Академія Наук, 1928. С. 55–66.

³⁸ Шевчук С.М. Професор Кость Дубняк – теоретик української географії та викладач економічної географії Полтавського інституту народної освіти. *Історична пам'ять*. 2012. Т. 27. С. 154–160.

³⁹ Яблонська Д. Науково-педагогічна, музейна і громадська діяльність зоолога В.П. Храчевича у Кам'янці-Подільському (1919–1933 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Історичні науки*. 2019. Т. 29. С. 259–268. DOI: 10.32626/2309-2254.2019-29.259-268

Під увагою каральних органів радянської влади перебував геолог Павло Тутковський (1858–1930). Передмова до «Словника геологічної термінології» стане формальною причиною перебування Павла Тутковського до кінця життя під пильним наглядом радянської репресивної системи. Його учениця, Ганна Закревська, була заарештована радянськими каральними органами за надуманими звинуваченнями у 1938 р. Пробувши у в'язниці пів року, вона була випущена на волю. За твердженням дослідника її біографії, Дмитра Макаренка, за неї заступився хтось із її учнів⁴⁰. Під час окупації Києва в ході Другої світової війни, дослідниця не змогла вчасно виїхати з Києва через те, що брала участь у копанні системи окопів в околицях міста. Передбачаючи можливість повторення репресій після деокупації міста, у 1943 р. вчена емігрує до Канади і залишає палеонтологічні дослідження назавжди. Перед тим як виїти з Києва, німецькі війська вивозять скелет трогонтерієвого мамута разом із іншими цінними експонатами. На сьогодні доля знахідки невідома⁴¹.

Наведений перелік становить собою лише невеликий відсоток учених, які були безпідставно звинувачені у проявах націоналізму радянською владою. Відтак, ми бачимо, що давня наукова термінологія поступово зникає разом з її носіями. Подальша політика радянської влади сприяла поглибленню асиміляції. Зокрема, стимулювався обмін кадрами між російськими та українськими науковими установами, а також створення найбільш престижних видань в межах Радянського Союзу у найбільших містах РСФСР.

Висновки. Попри несприятливі умови у вигляді перебування України у складі імперій, україномовна природнича, в тому числі і палеозоологічна, термінологія виникла в середині 19 ст. Багато її термінів походять з латини, грецької, німецької та англійської мов. Латина і сьогодні лежить в основі зоологічної номенклатури та анатомії. Тим не менш, базові, часто вживані терміни, назви тварин і поняття існували в українській мові. Вони відображали народні уявлення про особливості зовнішнього вигляду або способу життя того чи іншого виду. Часто народні терміни на позначення одного явища чи виду тварини різнилися, або мали декілька синонімів. Це пов'язане із відмінністю мови на регіональному рівні.

Зібрати їх і залучити до наукового обігу ставили собі за завдання низка українських вчених від середини 19 ст. Ці спроби зафіксовані у наукових статтях або словниках, які мали на меті подати читачу україномовні відповідники російськомовних чи німецькомовних термінів. Викопні тварини були малознайомі недотичним до наукової сфери людям, тож багато наукових назв викопних тварин було запозичено з латини або було сформовано відповідно до найбільш яскравих рис зовнішності або способу життя викопної тварини. Наприклад, «олень велетень» або «довгорога відміна бізона». Давні палеозоологічні терміни подекуди залишаються незвичними для непідготовленого читача. Тим не менш, для розуміння

⁴⁰ Макаренко Д.Є. *Голгофа українських геологів*. Київ: Логос, 2007. 188 с.

⁴¹ Ibidem.

колонізаційного впливу Росії ми маємо знати, яким чином сформувалася і функціонує термінологія, якою ми послуговуємося сьогодні.

Подяки. Авторка щиро вдячна Збройним силам України за можливість жити та працювати в Україні. Також авторка висловлює щире подяку своїм колегам – Леоніду Горобцю, Ігорю Загороднюку та Віталію Дернову, які оцифрували та надали рідкісні зразки публікацій давніх видань.

REFERENCES

- Alekseev, A. (1933). *Trogontherium Cuvieri Fischer із четвртичних отлозhenii Ukraini*. [Trogontherium Cuvieri Fischer from Quaternary deposits of Ukraine]. *Trudi Komisii po izucheniyu четвртичного perioda*, 1 (III), 5–22 [in Russian].
- Bilaniuk, O. (2012). Suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku mizhnarodnoho turizmu v ukrainsko-pol'skykh vidnosynakh [Current state and prospects of international tourism development in Ukrainian–Polish relations]. *Ekonomika. Upravlinnia. Innovatsiia: elektronne naukove fakhove vydannia*, 2. Retrieved from http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/eui/2012_2/pdf/12bopypv.pdf [in Ukrainian].
- Banik, M., Zagorodniuk, I. (2017). Narodni ukrainski nazvy ssavtsiv u pratsi V.F. Nikolaieva «Materialy do ukrainskoi naukovoï terminolohii» (1918) [Vernacular Ukrainian names of mammals in V.F. Nikolaiev's book "Materials to the Ukrainian Scientific Terminology"]. *Proceedings of the Theriological School*, 15, 159–166 [in Ukrainian].
- Bayger, J. (1914). *Wykopalska starunska: Slon mamut (Elephas primigenius Blum.), Nosorozec wlochaty (Rhinoceros antiquitatis Blum. s. Tichorhinus Fisch.) wraz z wspolczesna flora i fauna*. Krakow [in Polish].
- Brauner, A. (1916). Materialy k poznaniyu domashnikh zhivotnikh Rossii. 1: Loshad kurgannikh pogrebenii Tiraspol'skogo uezda Khersonskoi gub. Equus goschkewitschimih. [Materials for the study of domestic animals in Russia. 1: Horse from burial mounds in the Tiraspol district of the Kherson province *Equus goschkewitschi mih*]. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khoziaistva Iuzhnoi Rossii*, 86, 1, 49–184 [in Russian].
- Dubnyak, K. (1917). *Slovnichok terminiv pryrodoznavstva ta heohrafiï*. [Dictionary of terms of natural science and geography]. *Kobelyaki* [in Ukrainian].
- Fesenko, H. (2021). Znachennia uiavlennia pro vyd u formuvanni vitchyznianoho zoolohichnoho nazvnystva [Importance of idea about species in forming the common zoological nomenclature]. *Novitates Theriologicae*, 12, 342–357, doi: <http://doi.org/10.53452/nt1254> [in Ukrainian].
- Halaichuk, O. (2024) *Obraz zinskoho shcheniaty v ukrainskomu folklori: etymolohiia ta heneza* [Imagination of a Zinske Puppy in Ukrainian Folklore: etymology and genesis]. *Narodoznavchi zoshyty*, 2 (176), 426–433. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.02.426> [in Ukrainian].
- Kalinichenko, I. (1841) *Iskopaemiya kosti v Malorossii*. [Fossil bones in Malorossia]. *Gornii zhurnal*, part II, (IV), 161–163 [in Russian].
- Kharkiv'ska, O. (2024). Do istorii vyvchennia ukrainskoi zoolohichnoi leksyky. [To the history of research of Ukrainian zoological vocabulary]. *Scientific Herald of Uzhhorod University*, 1 (51), 144–149. DOI: 10.24144/2663-6840/2024.1(51).144-149 [in Ukrainian].
- Kholodnyi, H. (1928). Do istorii orhanizatsii terminolohichnoi spravy na Ukraini. [To the history of the organization of terminology in Ukraine]. *Visnyk Instytutu ukrainskoi naukovoï mowy*, 1, 9–

- 20 [in Ukrainian].
- Khranevych, V. (1926). Mynule favny Podillia: shkits z doby 12 – 19 stolit. [The past of the fauna of the Podillia region: sketches from the 12th to 19th Centuries]. Vinnytsia [in Ukrainian].
- Kubiida, V. (2012). *Rozvytok pryrodnychoi nauky i terminolohii v Ukraini: shliakh kriz epokhy (17 – pochatok 20 st.)*. [The development of natural science and terminology in Ukraine: a journey through eras (17th – early 20th centuries)]. Pereyaslav-Khmelnitskyi [in Ukrainian].
- Larramendi, A. (2016). Shoulder height, body mass, and shape of proboscideans. *Acta Palaeontologica Polonica*, 3 (61), 537-574. Doi: <http://dx.doi.org/10.4202/app.00136.2014>
- Makarenko, D. (2007). *Holhofa ukrainskykh heolohiv*. [Golgotha of Ukrainian Geologists]. Kyiv [in Ukrainian].
- Nordmann, A. (1840). Observations sur la faune pontique. Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie, exécuté en 1837 par A. de Demidoff, Paris [in Franch].
- Nordmann, A. (1858). *Palaeontologie Sued Rusland*, Helsingfors [in German].
- Petrov, V. (1928). Novi ukrainski varianty lehendy pro pokhodzhennia lykhykh zhinok. [New Ukrainian legends about the origin of angry women]. In A. Loboda, V. Petrov (Eds.), *Etnographichnyi visnyk*, 6, Kyiv, pp. 55-66 [in Ukrainian].
- Pidoplichka, I. (1935). Suchasnyi stan i znachennia pytannia pro mamuta dlia vyvchennia istorii kvarteru. [The current state and significance of the mammoth issue for the study of the history of the Quaternary]. Manuscript, Scientific archive of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, collection № 668 [in Ukrainian].
- Pidoplichko, I. (1969). Pozdnepleolitieskie zhilishcha iz kostei mamonta na Ukraine. [Upper Palaeolithic dwellings made from mammoth bones in Ukraine]. Kyiv [in Russian].
- Rakovsky, I. (1949-1952). Mynule favny Ukrainy. [The past of the fauna of Ukraine]. In V. Kubiiovych & Z. Kuzelya (Eds.), *Entsyklopediia ukraïnoznavstva (zahalna chastyna)*. Munich – New York [in Ukrainian].
- Sherleman, M. (1920). *Zviri Ukrainy. Korotkyi poradnyk do vyznachannia, zbirannia i sposterihannia ssavtsiv (Mammalia) Ukrainy*. [Animals of Ukraine. A brief guide to identifying, collecting and observing mammals (Mammalia) of Ukraine]. Kyiv. Electronic version: digitized and arranged by I. Zagorodnyuk. Societas Theriologicae Ucrainiae Electronic Library. URL: <http://terioshkola.org.ua/library/classic/charlemagne-1920.pdf> (access date: 15.02.2026) [in Ukrainian].
- Shevchuk, S. (2012). Profesor Kost Dubniak – teoretyk ukrainskoi heohrafii ta vykladach ekonomichnoi heohrafii Poltavskoho instytutu narodnoi osvity. [Professor Kost Dubniak as a theorist of Ukrainian geography and an economic geography teacher in Poltava public education institute]. *Istorychna pamiat*, 27, 154-160 [in Ukrainian].
- Shpansky, A. (2021). *O mamontakh i ikh sputnikakh: paleoekologiya mamontovoï fauni*. [About mammoths and their satellites: paleoecology of the mammoth fauna]. Moscow [in Russian].
- Smagol, V., Stupak, A., Yanevich, O. (2024). The saiga antelope (*Saiga tatarica*) in the Quaternary of Ukraine: distribution and morphology. *Theriologia Ukrainica*, 26, 55-68. DOI: 10.53452/TU2707 [in English]
- Tutkovskyyi, P. (1923). *Slovnyk heolohichnoi terminolohii. Materialy do ukrainskoi pryrodnychoi terminolohii ta nomenklatury*. [Dictionary of Geological Terminology: Materials on Ukrainian Natural Terminology and Nomenclature]. Kyiv [in Ukrainian].
- Vereshchagin, N. (1979). *Pochemu vimerli mamonti?* [Why did mammoths become extinct?]. Leningrad [in Russian].

- Verkhratsky, I. (1869). *Code of nomenclature and terminology of natural history and folklore*. Lviv [in Ukrainian].
- Verkhratsky, I. (1895). *Ulozhennia nomenkliatury y termynolohyi pryrodopysnoi narodnei*. [Zoology for the lower classes of secondary schools]. Lviv [in Ukrainian].
- Vovk, Khv. (1899). Peredistorychni znakhidky na Kyrylivskii ulytsi u Kyivi. [Prehistoric finds on Kyrylivska Street in Kyiv]. In Khv. Vovk (Ed.), *Materyaly do ukrainsko-ruskoï etnologii. Vydannia etnografichnoi komisii*. Lviv, pp.1-32 [in Ukrainian].
- Vovk, Khv. (1909). Palieolitychni znakhidky v s. Mizyni na Chernihivshchyni. [Paleolithic finds in the village of Mizyn in Chernihiv region]. *Zapysky ukrainskoho naukovoï tovarystva v Kyivi*. Kyiv pp. 90-99 [in Ukrainian].
- Yablonska, D. (2019). Naukovo-pedahohichna, muzeina i hromadska diialnist zooloha V.P. Khranevycha u Kamiansi-Podilskomu (1919-1933 rr.). [Scientific, pedagogical, museum and public activities of the zoologist Vasyl Hranevich in Kamianets-Podilskiy (1919-1933)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky*, 29, 259-268 DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.259-268 [in Ukrainian].
- Zagorodniuk, I. (2025). Vernakuliarni nazvy zviriv zi skladu fauny Ukrainy u systemi konkuruiuchykh spyskiv, z uvahoiu do myslyvskoï fauny. [Vernacular names of mammals of the fauna of Ukraine in a system of competing lists, with attention to game fauna]. *Therologia Ukrainica*, 30, 173-200. DOI: 10.53452/TU3018 [in Ukrainian].
- Zagorodniuk, I., Godlevska, L. (2008). Davni vydannia zoolohichnoho profilu v Ukraini ta teriologii na storinkakh «Zbirnyka prats zoolohichnoho muzeiu». [Old zoological publications in Ukraine and theriology on the pages of the 'Proceedings of Zoological Museum NAS of Ukraine]. *Proceedings of the Theriological School*, 9, 299-307 <http://doi.org/10.53452/TU0948> [in Ukrainian].
- Zagorodniuk, I., Kharchuk, S. (2017). Ukrainska zoonimika ta vzaiemnyi vplyv naukovykh i vernakuliarnykh nazv ssavtsiv. [The Ukrainian Zoonymics and the mutual influence of scientific and vernacular names of Mammals]. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 15, 37-66 [in Ukrainian].
- Zakrevska, G. (1928). Elephas trogonterii Pohl z okolyts sela Taburyshcha Kremenchutskoi okruhy (Poperednie povidomlennia). [*Elephas trogonterii Pohl* from the vicinity of the village of Taburyshcha, Kremenchuk district (Previous report)]. *Trudy Ukrainskoho naukovo-doslidchoho heolohichnoho instytutu*, 1 (1), Kyiv, pp. 130-135 [in Ukrainian].

Отримано 25.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 28.02.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 25.02.2026

Received in revised form 28.02.2026

Accepted for publication 01.03.2026